

БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ ҚАРСАҢЫ: АЛАШ ПАРТИЯСЫН ҚҰРУ ҚАЖЕТТІГІ

Джумалиева Л.Т.

В данной статье рассматриваются материалы постановлений съездов казахской партии «Алашорда», которая проходила в 1917-1919 гг.

This article describes materials orders congresses Kazakh party «Alashorda» in the 1917-1991 years.

XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ зиялыларының мемлекетті басқару ісіне араласуы-олардың саяси белсенділігінің шарықтау шегіне жетіп, жаңа сапаға көтерілгенін айғақтайды. Алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды. Әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы және бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпыадамзаттық қазыналар үшін күресті.

Әр түрлі деңгейде өткен қазақ съездерін ұйымдастыруға мұрындық болған интеллигенция өкілдері мемлекет билеу түрі, жер, дін, оқу-ағарту және тағы басқа осы сияқты өзекті мәселелерді күн тәртібіне қойып, ортақ тұжырымдар жасады. Мұнымен қатар аталған мәселелерді заңдық негізде бекіту мақсатында шақыруға тиісті Бүкіл ресейлік Құрылтай жиналысына даярланған еді. Жасалған тұжырымдардың мазмұнынан қазақ халқының қосөкіметке және өздерінің уақытша өкіметтерін құрылған халықтарға көзқарасы білінді. Алайда билік басына келген большевиктердің өз жұмысын бастаған Құрылтай жиналысын таратып жіберуі-автономияға ұмтылған халықтардың «өзімізді, өзіміз басқарсақ» деген үмітін сейілтп, ақыры олардың түбіне жетіп тынды [1]. Қазақ съездерін шақырудың нәтижесінде ұлттық мүддеге сәйкес бағдарламалық жобасы бар, халқы мойындаған «Алаш» партиясы құрылды.

Мұнымен қатар, жергілікті түркі тілдес мұсылман халықтарының азаматтық және саяси құқын қорғау мақсатында 1917 жылдың 27 қарашасында болған Қоқан съезінде жарияланған Түркістан автономиясы мен осы жылдың 13 желтоқсанында Орынборда өткен 2-ші жалпы қазақ съезінде ұлттық-территориялық қазақ автономиясы жариялаған Алашорда үкіметі тарих сахнасына шықты. Осылайша Қазақстан тарихының жаңа кезеңі басталды. Алашорда үкіметі өзінің ұлттық дербестігі туралы қаулыны 1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында өткен 2-ші жалпы қазақ съезінде қабылданған болатын

Мемлекет тізгінін өз қолына алған уақытша үкімет бір жағынан Ресейде жаңа тәртіп жасауға ұмтылғанымен, екінші жағынан бұрынғы Романов үкіметі бастаған соғысты тоқтатуға ыждахат қылмады. Олар Европа соғысына біржолы, екі үлкен мақсаттарына жетіп қалмақ болды. 1917 ж. шілденің 3-4 күндері Петроградта соғысты тоқтату бағытында өткен солдаттар мен жұмысшылардың демонстрациясын уақытша үкіметтің күшпен басуы халықтың үкіметке деген

сенімін жоғалтты. Шілде дағдарысы елдегі саяси жағдайды өзгертіп, қосөкіметтіліктің аяқталуына әкеліп соқты. Саяси биліктен үміткен большевиктер елдегі осы жағдайды пайдаланып, майдандағы әскерді өзіне аудармақ болды. Большевиктердің алдында тұрған мұндай жаңа міндеттерді шешу ісі 1917 жылдың 26 шілде-2 тамыз аралығында өткен большевиктер партиясының VI съезінде қаралды [2]. Онда социалистік революцияның тек қарудың күшімен ғана алу керектігі айтылды. Бұл әрекетті іске асыру оларға қиындық тудырмады. Өйткені Уақытша үкімет одақ патшалардан бөлініп, бітім жасамау жолында еді.

Орынбор қаласында 1917 жылдың 21 шілдесінде 1-ші жалпы қазақ съезі өз жұмысын бастайды. Съезге Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария облыстарымен Бөкей ордасынан және Ферғана облысының қазақтарынан өкілдер қатынасты. Сырттан қарағанда съезге келген 20- дан астам өкілдің саны «жалпы қазақ съезі» деп ауыз толтыруға олқы көрінсе де, шығарған қаулылары олқы болған жоқ. Оның күн тәртібіне қазақ қоғамының әлеуметтік – экономикалық және қоғамдық саяси өміріне тікелей қатысы бар, аса маңызды 14 мәселені енгізді. Олардың басым көпшілігі сәуір-мамыр айларында болған облыстық қазақ съездерінде алдын ала талқыланған болатын және ең маңызды дегендері жалпы қазақтық Құрылтайға ұсынылды.

Х.Досмұхамедовтың төрағалығымен бірге А.Байтұрсынов, Ә.Көтібаров, М.Дулатов, А.Сейтовтың ықпалымен өткен 1-ші жалпы қазақ съезінің делегаттары аталған мәселелердің ішінде ұлттық автономия, жер, Құрылтай жиналысына дайындық және қазақтың саяси партиясын құру проблемаларына назар аударды [3].

1917 жылдың 1 мамырында өткен Бүкіл ресейлік мұсылман съезінде де мемлекетті билеу түрі қандай болмақ деген мәселеде екіге бөлінушілік байқалды.

Бірінші жалпы қазақ съезі, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайлау туралы мәселені жан-жақты талқылап, оның депутаттығына кандидаттыққа әр облыстан ұсынылған 81 адамның тізімін бекітті. Осы ретпен съезде Құрылтай жиналысында депутаттар белгілеу мәселесі өте ұқыптылықпен, әр халықтың пікірін ескере отырып, жан-жақты талқыланды. Съезд депутаттар тізімін осылайша бекіту арқылы, жалпы ұлттық мүддені бірінші кезекке қойды. М. Дулатовтың мынадай сөзін келтіргім келеді: «Шешеннің тамыры қаны ортақ, шебердің қолы ортақ» деген екен [4].

Бүкіл қазақтың іздеген жоғы, көздеген тілегі бір болды. Сондықтан съезд білгенінше әр облыстан осылар жарар-ау деп қаулы қылды.

Күн тәртібінде қойылған мәселелері турасында қабылданған съезд қарарларынан ұлт зиялыларының ықпалы күшті болғандығы айқын көрінеді. Бірінші жалпы қазақ съезінің күн тәртібіндегі аса маңызды мәселелердің бірі, қазақ саяси партиясын құру мәселесі болды. Алайда, Шорай-Исламға сайланған қазақ өкілдерінің съезге мезгілінде жете алмауларына байланысты партияның жобасы жасалмай қалды. Оған «Қазақ» газетінде жарияланған Жаһанша Досмұхамедовтың хаты дәлел. Орынбордағы қазақ зиялылары Құрылтай жиналысына уақыттың тым аз қалғанын және жоғарыдағы Ж. Досмұхамедовтің хатының мазмұнын ескере отырып, съезд қаулысы халыққа мәлім болды [5]. Ұлттық мүддеге негізделген қазақ саяси партиясын құрудағы мақсат-шақырылуға тиісті Бүкіл ресейлік Құрылтай жиналысына «Алаш» партиясы атынан қатысу болатын.

Қарама - қайшылығы мол тарихи кезеңде көлемі жағынан ықшам болғанымен, саяси мазмұны жағынан терең партия бағдарламасының жобасын дүниеге әкелудің

өзі қазақ қоғамындағы зор жетістік еді. Оны «Алаш» партиясының Бүкіл ресейлік Құрылтай жиналысына депутаттар сайлауындағы табыстарымен түсіндіруге болады. Жалпы Алаш партиясы бағдарламасының жобасынан көрініп тұрғандай, партияның көздеген түпкі мақсаты-қазақ халқын отарлық езгіден азат етіп, ұлттық дербестікке қол жеткізу болды. Ә.Бөкейханов бастаған ұлттық демократиялық интеллигенция дамудың большевиктер таңдаған революциялық жолын емес, керісінше эволюциялық жолын таңдаған еді [6]. Ақырында, Кеңестер мен ұлт азаттығын аңсаған халықтар арасындағы мұндай қарама-қайшылық әбден шиеленісіп, ұлт мүддесіне қызмет еткен қазақ съездері өз жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды. Ұлт – азаттық қозғалысында алар өзіндік орны бар қазақ съездері - туған елін еркіндікке үндей отырып, оның тұтастығының нығаюына және саяси өрісінің кеңеюіне айтарлықтай ықпал етті.

Қазақ съездері - ақпан революциясына дейін әрдайым жарға соғылып, қарсылықтарға ұшырап келген халқымыздың автономияға, ұлттық саяси дербестікке деген ынтасының жарқын көрінісі болды.

Шын мәнісінде дәл осы мезгілде қазақ мемлекеттілігінің негізі қаланды. Сол бір тарихи кезеңде ұлт тұтастығын ұран етіп, оны өз қызметіне арқау еткен қазақ съездерінің жалпы ұлттық, жалпы мемлекеттік істерді де шешудің жоғарғы органына айналуы «елім». «жұртым» деген «Алаш» қайраткерлерінің жанкешті еңбегінің нәтижесінде жүзеге асты [7]. Ұлт зиялыларының қазақ съездерін шақырып өткізудегі мақсаты - дербес тәуелсіздікке жету болатын. Осы жолда олар жеке бастарын құрбандыққа шалды. Өздерінің озық ойларымен өзгелерден биік тұрған ұлт зиялылары қазақ съездерін шақыру арқылы, бұратана деп кемсіте қарағандарға тойтарыс беріп, қазақтың рухы жоғары халық екендігін таныта білді. Ұлттық мүддеден туындаған өзекті мәселелерді енгізіп, соған сәйкес ортақ тұжырымдарға келген әр түрлі деңгейдегі қазақ съездерін өткізу ұлттың тұтастығымен бірлігі болған кезде ғана мүмкін екендігін дәлелдеді. Қазақ съездерінде көтерілген халық тілегі бүгінгі саяси тәуелсіздігіміз еді. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай қазақ зиялыларының жеке басының қасіретімен қатар, өрілген қызметі өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгейі ғана емес, азаттық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес деді [8].

Сонымен, сөзімді қортындылай келе мынадай ұсыныстар айтқым келеді. Біріншіден, тарих мамандығы бойынша оқитын студенттерге «Алаш және Алашорда үкіметінің қызметі» арнаулы курсы енгізіліп, студенттер терең тәлім алса, екіншіден, Ақтау қаласының көшелеріне қазақ зиялыларының аты берілсе,

үшіншіден, т.ғ.д., профессор М.Қойгелдиевпен, т.ғ.д. профессор О.Ө.Озғанбаевпен студенттер арасында кездесулер өткізіліп, дәрістер оқуға шақырылып жатса нұр үстіне нұр болар еді.

Әдебиеттер:

1. Нурпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. Алматы,1995, 54 бет
2. Жаңа жыл. Бірлік туы.1918 ж, 9 наурыз №26, 8 бет
3. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және М.Шоқайұлы. Алматы, 1997 жыл, 37бет.
4. Құл-Мұхамед Мұхтар. Алаш ардагері Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. Алматы, 1996 жыл, 65 бет
5. Сүлейменов Ж. Біз білмей келген ұйым. «Жас алаш туралы бірер сөз Ақиқат 1996 № 11, 58 бет
6. Елжеев Б. Қазақстанда Совет өкіметінің орнауы кезіндегі саяси-идеялық күрес тарихынан кандидаттық қолжазба.Ташкент, 1974 жыл, 9 бет
7. Махаева А. Қазақтың тұңғыш саяси партиясы тарихының беймәлім беттерінен. Ақиқат-1998 жыл, №9 81бет
8. Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» Алматы, 2003 жыл, 235 бет